

TÜRKÇE ÇALIŞMALARINDA VE ÖĞRETİMİNDE DİLBİLİMİN YERİ*

Prof. Dr. Doğan AKSAN

I. GİRİŞ

Son yıllarda yayımlanmış ünlü bir dilbilim kitabının¹ kapağında şu sözler yer alıyor:

"Dilbilim, çoğu bilim alanları ve birçok mesleklerin uygulamaları için, bir on yıl önce (biz on beş-yirmi yıl diyebiliriz) düşünülmediği kadar önem kazanmıştır. Edebiyat bilginleri, tarihçiler, ruhbilimciler, insanbilimciler, toplumbilimciler ve politologlar, hukukçular ve doğal bilimler uzmanlarının hepsi, bugün dilbilim sorunlarıyla uğraşmak zorundadırlar".

Konumuzla ilgilenenler, sanırım, bu sözlerin ne ölçüde gerçeği yansıttığını kolayca kestirebileceklerdir. Dilbilimin değeri kabul edilince de Türk dili çalışmalarında ve öğretiminde bugüne gelinceye kadar bu bilimin yeri ne olmuştur, bugünkü yeri nedir, eksiklikler, yanlış tutumlar hangileridir, günümüzde bu çalışmalarda hangi yönlere önem verilip nelere özen gösterilmelidir; bütün bu konular önem kazanır. Biz işte bu konulara, önce geçmişteki duruma kısaca bir göz atarak değinmek istiyoruz.

Her şeyden önce, Türklerde bir dilticilik geleneğinin bulunduğunu söylememiz gerekir. Birçok önemli dil çalışması içinde özellikle anmak istediklerimde biri, Kâşgarlı Mahmut'un *Dîvân ü Lügati't-Türk'ü*dür. Türkçe ve Türklük bilgisi açısından önemli birçok yönlerinin yanı sıra, Türk sözvarlığını sözcükbilim açısından özenle inceleyen, XI. yüzyıl (Karahanlı) Türkçesinin birçok konularını ses, biçim ve anlam açısından aydınlatan bu yapıttan sonra, Ali Şîr Nevaî'nin *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'inden özellikle söz etmek gerekir. Bizce bu ünlü Çağatay şairinin yapıtı, aynı zamanda Türkçe'de ilk adbilim ve anlambilim çalışması sayılabilir. Farsça'yla Türkçe'yi kavramlar bakımından karşılaştıran, Türkçe'nin bu açıdan Farsça'ya üstünlüğünü ortaya koyan Nevâî, aynı zamanda Türkçe'nin kavram zenginliğini de gözler önüne sermiştir.

* Hacettepe Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü ve "Ankara Dilbilim Çevresi"nin işbirliğiyle 16-17 Şubat 1978 günlerinde Ankara'da düzenlenen "Dilbilimin Yüksek Öğretimdeki Yeri" konulu seminerde okunarak tartışılan bildiridir.

¹ John Lyons'un *Introduction to Theoretical Linguistics* adlı yapıtının *Einführung in die moderne Linguistik* adlı Almanca çevirisi (2. basım, München, 1972).

XVI. yüzyılın ortalarında Bergamalı Kadri Efendi'nin *Müeyyiretü'l-Ulüm* adlı dilbilgisi kitabı, Keçecizade Mehmet Fuat'la Ahmet Cevdet'in XIX. yüzyıl ortalarında yazdıkları *Kavâid-i Osmaniye* adlı dilbilgisi yapıtı da doğu diltiliği doğrultusunda yazılmış, ancak üzerinde durulmaya değer önemli çalışmalardır.

Mütercim Asım, bizim gerçekten önemli bir diltimizdi. Ünlü *Kamus Çevirisi*'nde² Türkçe'nin sözcükbilimi konusundaki geniş bilgisini ortaya koyduğu gibi, kendisinden önceki ve sonraki birçok bilginlerin başaramadığı bir işi başarmış, Arapça'sı bulunan en kıyıda köşede kalmış kavramların, doğru karşılıklarını, halk dilindeki ve kimi ağızlardaki biçimlerini gösterebilmiştir.

Çeşitli sözcükleri ve edebiyat alanındaki çalışmalarıyla adını sonsuzlaştıran, özellikle *Kâmus-i Türki'siyle* çok sık anılan ünlü diltimiz Şemsettin Sami'nin, yurdumuzda batılı anlamdaki ilk dilbilim yapıtını ortaya koyduğunu görüyoruz. 1303'te (1888 ?) İstanbul'da basılan *Lisân* adlı kitabında Şemsettin Sami, dilbilimin ne olduğunu açıklamakta, insan dilinin sesleri, dilin doğuşu, dil tipleri, dilin gelişmesi gibi konuları incelemekte ve *linguistique* terimini karşılamak üzere *ilmü'l-lisân* terimini önermektedir.

Yurt dışında, XVII. yüzyılın başlarına kadar uzanan Türkoloji çalışmalarında, önce Türk dilini tanıttıcı yayımlar hazırlanmış, basit dilbilgisi ve konuşma kitapları yayımlanmıştır³. Türkçe'nin Altay ve kimi Ural dilleriyle yakınlıklarının ortaya konmasından, Köktürk yazıtlarının çözülmesinden sonra Türkolojinin özellikle XX. yüzyılda, Avrupa'da geliştiğini, dilbilgisi, sözlük ve dil incelemeleri alanında pek çok çalışmanın yayımlandığını görüyoruz. Eğer yurt dışındaki çalışmaların genel bir değerlendirilmesine gidilecek olursa, Türkiye dışındaki Türkoloji yayımlarının genel olarak filoloji çalışmalarının doğrultusunda olduğunu, bu araştırmaların verilerine koşut bulunduğunu söyleyebiliriz. Dilbilgisi çalışmalarında bizde özellikle Jean Deny'nin yapıtı, dil araştırmalarında da Bang Okulu etkili olmuştur. Avrupa'da da ancak son yıllarda, dilbilim araştırmalarının verileri ışığında yeni incelemelere gidilmiş bulunuluyor.

Türkoloji tarihini inceleyecek bir araştırmacı, bizde olsun, batıda olsun başlangıcından bugüne değin Türkçe çalışmalarını özetleyecek olursa bu çabaların ürünlerinin başlıca şu alanlarda yoğunlaştığını saptayacaktır: Türkçe'nin yayımlanmamış ürünlerinin çevriyazı ya da tıpkıbasımlarının yayımlanması, bunların geleneksel dilbilgisi açısından incelenmesi, sözlük yayımları ve özellikle Bang Okulu etkisiyle biçim bilgisi incelemeleri.

2 *El-Ukyânüsü'l-Basit fi Tercemeti'l-Kâmüsü'l-Muhît*, 1305 (1887) baskısı üç ciltliktir.

3 Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Dilâçar, *Türkiye Türkçesi gramerlerinden seçme eserler*: Türk Dili II, (1953), No: 21, 603-610.

II. Eksiklikler, Sorunlar, Bunların Giderilmesi ve Çözülmesi İçin öneriler

I. TÜRKÇE ÇALIŞMALARI

Türk dili çalışmalarının yurt dışında ve bizde, bugüne dek genel olarak dilbilim temeline oturtulmadığını, yeni gelişmelere, yeni görüş ve akımlara gereğince ayak uydurulamadığını söyleyebiliriz. Halbuki -bir benzetme yapmak gerekirse- "Dilbilim, bütün dil çalışmalarının kurmayıdır" diyebiliriz. Türkçe çalışmaları ve öğretimi, artık dilbilimin kurmaylığında yürütülmelidir.

a. Sesbilim: Türkçe'nin ve Türkiye Türkçesinin ses düzeni, yeterince aydınlatılmamıştır. Seslerin çıkış yerleri, süreleri, ses bileşmelerindeki özellikler, deneysel sesbilim verilerine göre kesinlikle saptanmış değildir. Muzaffer Tansu, Özcan Başkan, Hikmet Sebüktekin, Nevin Selen gibi araştırmacılar bu yolda önemli adımlar atmış olmakla birlikte, daha yapılacak çok şey vardır. Ses çizimlerinden (sonagramlardan) yararlanılarak söyleyişte hangi seslerin çıkarıldığının, ses dizgemizle ilgili niteliklerin kesinlikle belirlenmesi gereklidir⁴. Bir örnek verecek olursak "Yumuşak g" adıyla anılan sesin Türkiye Türkçesinde hangi sözcüklerde çıkarıldığı, sözcüklerin nerelerinde ve hangi koşullarda belli olduğu, bu açıdan ortaya konmalıdır. *İkizünlü (diphthongue)* konusu da böyledir; görevsel sesbilimle ilgili çeşitli sorunlar da aydınlatılmayı beklemektedir. Sesbilim alanında, özellikle batı dilleri üzerinde yapılan araştırmaların Türkçeye uygulanması zamanı gelmiş, geçmektedir.

Bugün birçok dilbilimci, konuşma dilini dil çalışmalarında temel olarak benimsemektedir. Örneğin J. Lyons, modern dilbilimin (geleneksel dilbilgisinin tersine), konuşma dilinin "temel ve daha eski" olduğunu savunduğuna değinir (Introduction to Theoretical Linguistics, 1968, s. 39). Konuşma dili ya da konuşulan dil, Türkçe çalışmalarında genel olarak ihmal edilmiştir. Bizde hep yazı dili üzerinde durulmuş, onun eğilimleri ve kuralları belirlenmeye çalışılmıştır. Konuşma dilindeki biçimler, ses değişimleri, ses eğilimleri hemen hiç ele alınmamıştır. Örneğin *ile* ilgecinin kişi adlarıyla kullanılışı /sennen/, /bennen/, /onnan/ ya da /otobüslen/, /kalemlen, kalemnen/ gibi kullanımlardan dilbilgisi kitaplarında hiç söz edilmez.'

Türkçe'nin dilbilgisi kitaplarında "fonem" kavramı yerleşmemiştir. Hâlâ "ses" için "harf" terimini kullanan (*sesli harf, sessiz harf* gibi) dilbilgisi yapıtları vardır. Dil seslerinin sınıflanmasında ve öğretiminde eski

4 Prof. Dr. Nevin Selen'in hazırladığı, bu bildirinin sunulduğu sırada henüz yayımlanmamış olan *Söyleyiş Sesbilimi, Akustik Sesbilim ve Türkiye Türkçesi* (Ankara, 1979) adlı çalışmada çeşitli ses çizimlerine, aşağıda değinilen "yumuşak g" sorununa ve "ikizünlü" konusuna yer verilmiştir.

bilgiler yer alır. Seslerin çıkış yerleri konusunda yeni incelemelerin verilerine baş vurulmaz. *Ötümlülük-ötümsüzlük* kavramına, ortaöğretim kitaplarında gereğince yer verilmemiştir. Aynı olay kimi yerde *seslem yitimi (haplologie)*, kimi yerde *kaynaşma (contraction)* olarak gösterilir.

Dilbilgisi çalışmalarında görevsel dilbilgisine de gereken önemin verilmesi gerekmektedir.

b. Biçimbilgisi: Biçimbilgisi (morfoloji) çalışmalarında, öteki alanlara oranla daha çok şey yapılmış olmakla birlikte, "morfem" (biçimbirim) kavramı bizde yeni yerleşmeye, benimsenmeye başlamıştır (Ortaöğretimde hep *ek-takı* kavramları kullanılmıştır).

Türkçe'de ünlü uyumu ve ünsüz benzeşmeleri dolayısıyla kök morfemlere belli morfemlerin getirilmesi (allomorflar) şimdiye değin bir biçimbilgisi ve morfonemik olayı olarak ele alınmamıştır. Bu açıdan bakınca "koruyucu ünsüz, koruma ünsüzü" diye bir kavram -doğaldır ki- bulunmaz.

c. Sözdizimi (syntaxe), genel olarak geleneksel dilbilgisi yöntemleriyle incelenmiştir. Yapısal dilbilim yöntemleriyle, dönüşümlü-üretimsel yöntemlerle Türkçe'nin sözdizimi yönünden özenle ve derinliğine incelenmesi gerekir.

ç. Sözcükbilim: Türkçe'nin sözvarlığı, leksikolojisi, yeterince incelenmemiştir. Tarama Sözlüğü bir yana bırakılırsa tarihsel sözlüklerin eksikliği, *Rasanen, Clauson* ve *Sevortyan'ın* köken sözlüklerinin herkesçe kolaylıkla kullanılabilir nitelikte ve geniş çerçeveli olmayışı, sözcüklerdeki ses, biçim ve anlam değişmelerinin rahatça izlenmesini zorlaştırmaktadır. Bir sözcüğün eski biçimini, kökenini, Türkiye Türkçe'sine gelinceye dek geçirdiği değişiklikleri öğrenebilmek için günümüzden geriye, birçoğunun dizini bulunmayan pek çok kaynağı tek tek taramak gerekir. Örneğin Yunus Emre'de geçen bir sözcüğü, Kutadgu Bilig'de bulunduğunu bildiğimiz bir kullanımı saptayabilmek için çoğu kez taramaya girişmekteyiz. Bu durumun sonucu olarak ses bilim, anlam bilim ve ad bilim çalışmalarında aksaklıklar, eksiklikler belirmiştir.

Bugünkü Türkiye Türkçe'sinde *sıklık (frequency)* üzerinde hem ses, hem de sözcük açısından gereğince çalışılmış olmadığı için, öğretimde de birazdan değineceğimiz yetersizlikler doğmuştur. Türkçe sözcüklerde seslerin geçiş sıklığı, gerek günlük konuşmalarda, gerekse dilin çeşitli alanlardaki kullanımında sözcüklerin hangilerinin en sık geçtiği konusu, aynı zamanda dil incelemeleri için de önemli bir sorundur; birçok dilde bu yolda incelemeler vardır.

Bugüne kadar ki çalışmalarda dilbilgisinin temel kavramlarından "*kip*" (*modus*) ve "*zaman*" (*tempus*), A. Dilâçar'ın da değindiği gibi⁵, sık

⁵ Gramer, s. 106-109.

sık birbirine karıştırılmıştır. Bilindiği gibi kip, eylemle anlatılan işin anlatım biçimidir; zaman kavramından, temelde ayrılır⁶.

Eylemlerle ilgili, başka iki kavram da genel olarak incelenmesi yakın zamana kadar ihmal edilenlerdendir. Bunlardan biri, *kılmış* (Alm. *Akti-onsart*) terimiyle karşılanan ve anlatılan işin zaman açısından niteliğini (başlama, süreklilik, bitme gibi) belirleyen ölçüttür. *Görünüş* (Alm. *Aspekt*, İng. ve Fr. *aspect*) biçiminde adlandırılan kavram ise eylemin kullanımına yansıyan ruhsal etkiler ve koşullarla ilgilidir. Bu konu ancak son yıllarda, İsveçli Türkolog Lars Johanson'un çalışmasıyla (*Aspekt im Türkischen*, Uppsala, 1971) geniş bir biçimde ele alınmıştır.

d. Anlambilim: Anlambilim, bütünüyle bir yana bırakılmıştır. Eski Türkçe'nin, Eski Anadolu Türkçe'sinin birçok ürünleri yayımlandığı halde ne yurt dışında, ne de bizde, bunların adbilim ve anlambilim yönünden yeterince incelenmiş olduğunu söyleyebiliriz. Elde yalnızca, Zajaczkowski'nin bir yazısı (*Remarques concernant les etudes semantiques turques*: R.O. XV [1947], 145-158, on üç sayfalık yazı) vardır. Bir de Caferoğlu'nun bir-iki yazısında, anlam konularına değinilmiştir. Anlam bilimi ve Türk Anlambilimi adlı çalışmamızda ele alınan konuların Türkçe'nin çeşitli evrelerini, konuşulduğu çeşitli çağ ve alanları kapsayacak biçimde incelenmesi, özellikle Türkiye Türkçe'sinin anlambilim açısından niteliklerinin ortaya konması gerekmektedir.

Anlatımbilim (Stilistik) çalışmalarının önemine ve gereğine de burada değinmeliyiz.

e. Lehçebilim (diyalektoloji) : Bu alandaki çalışmalarda, ağız metinlerinin saptanmasında ayrı ayrı çevriyazı (transkripsiyon) sistemleri kullanılmıştır. Bunlardan bir bölümü, Alman Okulu çevriyazı dizgesinden, ufak tefek ayrımlarla oluşturulmuş, bir bölümünde daha ayrıntıya inilmiş, ancak hiçbirinde API (Uluslararası Sesbilim Birliği) yazısı kullanılmamıştır.

Bu saydıklarımıza ek olarak dilbilgisinde ve dilbilimde terim konusuyla bilgisayarlardan yararlanma sorununu da eklemeliyiz.

Dil çalışmalarında terim birliğinin yeterince sağlanmamış olduğu, bir gerçektir. Bu ancak, ortaöğretimde, bir ölçüde gerçekleşmişti (*tamlama, özne, nesne, tümleç, yüklem...* gibi terimler). Yeni yetişen dilbilimciler arasında da bugün terim birliği vardır, denemez. *Communucation, articulation* gibi çok genel terimlerde bile değişik karşılıklar kullanılmaktadır.

Her türlü dil incelemesinde bilgisayarlardan, artık yeterince yararlanmalıyız. Bugün bir tez çalışması için kimi zaman 60-70 000 fiş kullanan araştırmacılar bunların sınıflandırılabilmesi için büyük zihin yorgunluk-

6 Türkiye Türkçe'sinde eylemlerin kip ve zaman açısından incelendiği şu yapıta bkz. S. Özel N. Atabay-D. Aksan (yayımlayan), *Sözcük Türleri*, II, s. 98-115.

larına katlanmakta, aynı fişleri tekrar tekrar elden geçirmektedirler. Bilgisayar çalışması alanında A. Tretiakoff'un çabalarından (bkz. Exemples d'utilisation d'un ordinateur pour l'etude d'un texte: Bilimsel Bildiriler, 1972, TDK yayını) ve A. Köksal'ın basılmamış doktora tezinde sunulan yöntemlerden yararlanılabilir.

2. TÜRKÇE ÖĞRETİMİ

Türkçe öğretiminde, dilbilimin anadili ve yabancı dil öğretimi konusunda bugün elde ettiği ilerlemelerden yararlanılmış olduğunu söyleyebilecek durumda değiliz. Bu öğretim, hâlâ geleneksel dilbilgisi öğretimi, kompozisyon yazımı ve okuma parçalarının tanıtılması ve alıştırmalar biçiminde sürdürülmekte, ülkemiz koşulları nedeniyle dilbilgisi öğretimine de kimi okulda pek az yer verilmekte, kimi okulda ise hiç yer verilmemektedir.

Her şeyden önce öğrenciler, anadiline saygı, söyleyişte ve yazımda özene yöneltilmelidir. Bir sözcüğü yanlış yazma, yanlış bölme, önemsiz bir kusur olarak görülmemelidir. Anadili öğretiminde, bugün ileri ülkelerde benimsenen, iyi sonuçlar veren yöntemlerin uygulanmasına gidilmelidir.

Bir örnek vermek gerekirse, gerek ilk ve ortaokul kitaplarında, gerekse yetişkinlerin eğitiminde kullanılan kitaplarda ve özellikle, yabancılar için hazırlanacak Türkçe kitaplarında Türkçe'nin sözcükleri içinden sözcüklerin seçimi konusu gösterilebilir. Biraz önce değindiğimiz sıklık cetvelleri olmadığı, dilin sözcüklerinin kullanılış sıklığı göz önünde bulundurulmadığı için bu kitaplara sözcük seçimi kişisel görüş ve değerlendirmeye bağlı kalmış, sözcük ve kavram açısından yetersizlikler, eksiklikler doğmuştur, kanısındayız.

Dilbilgisi okutulurken Türkçe'nin sesle ilgili temel nitelikleri başta, iyice belirlenmeli, öğrenciye kavratılmalıdır.

Türkoloji ve genel olarak filoloji öğretiminde bugüne değin dilbilime yeterince önem verilmiş olmadığını özellikle belirtmeliyiz. Kimi filoloji bölümlerinde Latince öğretimi, kavramların tanınması açısından bir ölçüde yararlı olurken o da bir yana bırakılmıştır.

Türkçe'nin öğretiminde Türkçe'nin sorunları, dilbilim kavramları ve sorunları içinde ele alınmalıdır. Yalnız dil öğretiminde değil, edebiyat öğretiminde de dilbilim, ilk bilgilerden olmalıdır. Özellikle söz sanatı sayılan anlam olayları, sözcüklerin anlambilim açısından görünüm ve nitelikleri ele alınmalıdır. Kısacası, dil ve edebiyat öğrenimi görecekle, ana çizgileriyle de olsa, dilbilim, özellikle anlambilim görmelidirler (Bugün *anlam, kavram, bağlam, deyim* gibi kavramlar birbirine karıştırılmaktadır). "Mefhum" olarak öğretileni "mevhum" olarak öğrenen ve kullanan öğrenci çoktur.

Dil öğretimiyle edebiyat öğretimi arasındaki sınır gevşetilmeli, hatta kaldırılmalıdır.

İlk ve ortaöğretimde ciddi bir anadili öğretiminin gerçekleşmemekte olması, yüksek öğrenime gelen ve bu öğrenimi bitirip toplum içinde bir görev yüklenen kişilerde, dolayısıyla toplumda yeterli bir anadili bilgisinin, anadili egemenliğinin yerleşmemesine yol açmaktadır. Bu eksiklik, yabancı dil öğretiminde aksaklıklara da neden oluyor.

İyi bir anadili öğretimi planlanırken dilbilimcilerden yararlanılmıdır.

Radyo ve özellikle televizyon, Türkçe öğretiminde dolaylı ve doğrudan doğruya etkili olabilecek güçlü bir araçtır. Her şeyden önce, bugün yurda çok yayılmış olan bu araçtan ortak dilimizin en düzgün kullanımını her gün dinlemek, büyük yarar sağlayacaktır.

Birçok eksikliklerden söz ettik. Konuşmamızın sonunda, eksikliklerimizin giderilmesi dil alanındaki inceleme ve araştırmalarda günümüz dilbiliminin düzeyine erişilmesi konusunda çok umutlu ve çok sevinçli olduğumu da özellikle belirtmek istiyorum. 1953'te dilbilime başladığımda İstanbul ve Ankara Üniversitelerinde bu konuda çalışan yalnızca birer asistan vardı. Ayrıca, birkaç öğretim üyesi dolaylı olarak ilgileniyordu. Bugün birçok üniversitelerimizde ve bu arada Hacettepe Üniversitesinde en yeni yöntemlerle çalışan, dilbilime ve Türkçe'ye önemli katkılar sağlayacak tezler ortaya koyan değerli gençler yetişmiştir. İşte umudumun ve sevincimin kaynağı bu dilbilimcilerdir.